

УДК 801.81:398.21]:908:001(477): [910.1:061.2] (470:477)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/67-1-35>

Олена ІВАНОВСЬКА,
orcid.org/0000-0001-7102-8850
доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри фольклористики
Навчально-наукового інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна) honch@ukr.net

Оксана ОВЕРЧУК,
orcid.org/0000-0002-8228-6043
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри фольклористики
Навчально-наукового інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна) oksoverchuk@gmail.com

«ТРЕТЄ УКРАЇНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ»: ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ЗАСНУВАННЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ РГТ

У статті, присвяченій півтораста-літньому ювілею від заснування Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, автори ознайомлюють читача з історією вивчення діяльності цієї наукової інституції, яка заклала підвалини Національної академії наук України, зупиняються на найбільш значущих працях вітчизняних дослідників різних історичних періодів, виокремлюючи їх вартість щодо осягнення суттєвих аспектів наукової діяльності товариства та його окремих діячів.

Окрему увагу присвячено новаторській методології збору, рубрикації та публікуванню різноаспектного польового матеріалу з широкого ареалу україномовних земель Російської імперії, що є полемічним до вже існуючої на той час шовіністичної ідеології «російського світу». Прикметно, що саме фольклор як прадавнє джерело народних знань, а відтак – інформаційний ресурс народних традиційних смислів, що має здатність увиразнюватися в лінгвістичних та екстралінгвістичних текстових формах, уможливив оприлюднення матеріалів, що можуть розглядатися істориками сучасних наукових галузей як періоджерельна національна база народного освоєння гуманітарних та природничих царин пізнання. Чільне місце у статті відведено вивченню громадської та наукової діяльності П. Чубинського, котрий розширив межі предметного поля фольклористики, удосконалив справу збирання й опрацювання фольклору на науковій основі. Семитомне видання «Трудів етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край...» зафіксувало зріз фольклорного надбання українців на середину ХІХ ст. в усьому його розмаїтому спектрі, упорядник прагнув представити всі можливі варіанти вербального тексту, дослідити його регіональну специфіку, що дало змогу здійснити синхронний зріз фольклорного репертуару населення України другої половини ХІХ століття. Діяльність київського відділу РГТ під орудою П. Чубинського позначила вектор розвитку вітчизняної фольклористики у напрямку аналізу живого функціонування фольклорних текстів, яке відобразалося у їхньому змісті.

Опираючись на історичні документи, авторки статті намагаються відхилити завісу російської «міфотворчості», виявляють політичні мотиви постання міфоконструкцій, що і до сьогодні живлять розпропаганду в ідеологічному протистоянні з українською нацією.

Ключові слова: Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, історія української науки, фольклор, традиційна культура, національне відродження, методологія, державотворення.

Olena IVANOVSKA,

orcid.org/0000-0001-7102-8850

Doctor in Philology, Professor;

Professor at the Department of Folklore Studies

Educational and Scientific Institute of Philology

of Taras Shevchenko National University of Kyiv

(Kyiv, Ukraine) honch@ukr.net

Oksana OVERCHUK,

orcid.org/0000-0002-8228-6043

PhD in Philology, Associate Professor;

Associate Professor at the Department of Folklore Studies

Educational and Scientific Institute of Philology

of Taras Shevchenko National University of Kyiv

(Kyiv, Ukraine) oksoverchuk@gmail.com

“THE THIRD UKRAINIAN REVIVAL”: TO THE 150TH ANNIVERSARY FROM THE ESTABLISHMENT OF THE SOUTH-WESTERN DEPARTMENT OF THE RUSSIAN GEOGRAPHIC SOCIETY

The article is dedicated to the 150th anniversary of founding the South-Western Department of the Russian Geographic Society. The authors of the article introduce the reader to the history of the study of the activity of this scientific institution, which laid the foundations of the National Academy of Sciences of Ukraine, and dwell on the most significant works of domestic researchers of different historical periods, highlighting their value of understanding the current aspects of the scientific activity of the society and its individual members.

Special attention is devoted to the innovative methodology of collecting, classifying and publishing multifaceted field material from the wide area of the Ukrainian-speaking lands of the Russian Empire, which is polemical to the chauvinist ideology of the “Russian world” already existing at that time. It is noteworthy that it is folklore as an ancient source of folk knowledge, and therefore an informational resource of folk traditional meanings, which has the ability to be expressed in linguistic and extralinguistic textual forms, that made it possible to publish materials which can be considered by historians of modern scientific fields as the original national base of folk development of humanitarian and natural areas of knowledge. The article also focuses on the study of public and scientific activities of Chubynskyi, who expanded the boundaries of the subject field of folkloristics as well as improved the collection and processing of folklore on a scientific basis. The seven-volume publication “Proceedings of the Ethnographic and Statistical Expedition to the West Russian Territory...” recorded a section of the folklore heritage of Ukrainians in the middle of the 19th century in its entire diverse spectrum, the compiler tended to present all possible variants of the verbal text, and investigate its regional specificity, which made it possible to make a synchronous section of the folklore repertoire of the population of Ukraine in the second half of the 19th century. The activities of the Kyiv department of the Russian Geographic Society under the leadership of Chubynskyi launched the vector of the development of domestic folkloristics in the direction of the analysis of the living functioning of folklore texts, which was reflected in their content.

Relying on historical documents, the authors of the article try to remove the veil of Russian “myth-making”, and reveal the political motives behind the creation of mytho-constructions, which currently still feed propaganda in the ideological confrontation with the Ukrainian nation.

Key words: *South-Western Department of the Russian Geographic Society, history of Ukrainian science, folklore, traditional culture, national revival, methodology, state formation.*

Постановка проблеми. Цьогоріч виповнюється 150 років від дня заснування Південно-Західного відділу РГТ. Про діяльність цього наукового осередку сьогодні знає здебільшого незначне коло гуманітаріїв, а між тим його діяльність ознаменовує Третє українське відродження. Лідером Київського відділу був учений-фольклорист, за освітою – юрист, автор слів національного Славня – Павло Чубинський.

Справедливо, що нині повертається до широкого загалу громадськості пам'ять про поборників національного відродження, державотворців,

які своєю невтомною працею чинили щоденний подвиг, на вітвар боротьби за право бути українцями поклали життя. У часи відкритої повномасштабної агресії росії проти України нам випадає простежити причинно-наслідкові зв'язки між третім та теперішнім, вже шостим етапами непримиреного протистояння двох цивілізаційних напрямів розвитку людства. Вирішальний бій за незалежність та національну українську ідентичність розпочався на Майдані і триває до нині.

Мета статті. На часі осмислення наукового доробку зачинателів національної наукової думки

з урахуванням сучасних політичних реалій, а також із залученням історичних фактів та наукової аналітики, оприявлених в останнє десятиріччя; простежити причино-наслідкові зв'язки – традиційна культура → нація, національна наука → державність – у політичних візіях учасників Південно-Західного відділу РГТ та їх практичній апробації.

Аналіз досліджень. Загалом, дореволюційна історіографія, яка стосується діяльності Південно-Західного відділу РГТ, представлена передусім ювілейними виданнями (звіти, збірки статей, біографічні словники викладачів тощо), де зібраний, проте не узагальнений матеріал щодо біографій та діяльності більшості учасників Відділу переважно в контексті історії вищих навчальних закладів росії. Більшість робіт дослідників цього періоду мають описовий характер, тож становлять наукову значущість передусім як багата фактологічна база, зосереджена на вивченні офіційних урядових документів та архівних матеріалів Товариства. Такими є: анонімна робота «Кореспонденція про діяльність Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства» (1881), а також складена на її основі праця О. Пипіна «Етнографія малоруська» (1891), звіт віце-президента РГТ П. Семенова (Тянь-Шанського) з нагоди 50-річчя Товариства (1896), розвідка П. Житецького «З історії київської української громади» (1913), стаття М. Грушевського «Ганебній пам'яті» (1906), спогади С. Ліндфорс-Русової «До 40-літнього ювілею Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства» (1913) та інші.

Праці, що побачили світ в 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст., почасти мали тенденційний характер, автори змушені були акцентувати увагу на пропаганді ідей марксизму, не увиразнюючи україноцентричного значення діяльності ПЗВ РГТ. Однак саме в роки наступу більшовизму та провадження офіційної політики культурної революції побачила світ праця Ф. Савченка «Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х років» (1930), у якій уперше задекларовано автором першість Відділу в історії постановня академічної науки в Україні.

Окрім зазначених праць, де питання історії ПЗВ РГТ розглядалися поміж інших, вагомими для їх авторів, проблемами, існували й публікації безпосередньо присвячені життєвому шляху та науковій, суспільній, педагогічній діяльності членів Відділу: В. Горленка «Перша етнографічна програма на Україні» (1957) та «Нариси з української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків» (1964).

На межі 80–90-х рр. ХХ ст. на хвилі національного відродження з'явилися праці Д. Дорошенка, Д. Антоновича, Н. Полонської-Василенко, І. Крип'якевича, у яких діяльність Відділу вивчалася під кутом зору ренесансу національної культури. За сприяння С. Мишанича повернулися до читача два томи «Трудів етнографічно-статистичної експедиції в Західноруський край...», основного результату наукової діяльності Відділу, а завдячуючи Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України у 2008–2011 рр. з'явилося репринтне видання семитомника.

Виклад основного матеріалу. Як 150 років тому, так і сьогодні, на часі з'ясування особливостей національного характеру українця і росіянина, зацікавлення питою національною культурою, актуалізація неупередженого прочитання історії та автохтонного народного права, навернення до рідної мови як гаранта духовної цілісності народу. Усе це, меншою чи більшою мірою, є предметні сфери фольклористики як науки про традиційні смисли та історії наукової думки в Україні загалом.

Саме тому, як півтора століття тому, так і в цей історичний момент, фольклористи, гуманітарії в широкому сенсі, твердинею свого ідеологічного опертя мають національну традицію, увиразнену в Слові. Недарма один з імперських провокаторів та «могильників» ПЗВ М. Юзефович, котрий в черговому доносі називав очільника Відділу «невгамовним агітатором», панічно боявся, що П. Чубинський, котрий відданий традиціям свого краю, «спробує приховати все, що може засвідчити тотожність наших племен (*українців та росіян – О.І. О.О.*) і демонструватиме їх кардинальну відмінність» (*переклад О.І. О.О.*) (Савченко, 1930: 378). І його страхи виявилися небезпідставними. Уже в перший рік діяльності Відділу П. Чубинський – за інформацією того ж таки таємного радника та українофоба – відкриває книгарню, засновує «Київський телеграф», публікує та поширює за символічну платню народознавчі праці соратників, а Гоголівського «Тараса Бульбу» перекладає українською мовою, де усі топоніми, похідні від «росія», змінює на Україна, українська земля, українець. Віддаємо належне адекватній оцінці М. Юзефовича ступеня загрози імперії, яку міг спричинити Відділ.

Отож збирацька, аналітична, видавнича діяльність фольклористичного об'єднання Південно-Західного відділу не лише вирішувала важливі наукові завдання, а визначала політичну стратегію поступу української нації, сформульованої згодом Володимиром Винниченком як «Геть від

Москви!», а сьогодні вона досягла свого кульмінаційного моменту через криваве протистояння гарячої фази російсько-української війни.

Першим кроком до маніфестації особистості нашої нації було утвердження окремішності української науки. Як засвідчує вітчизняна історіографія Н. Полонська-Василенко (Полонська-Василенко, 1992), київський відділ РГТ є предтечею майбутньої Академії наук України. Один з найсумлінніших дослідників історії Південно-Західного відділу Ф. Савченко вдало назвав період 70-х років XIX ст. часом Південно-Західний відділ РГТ. Він також цілком слушно зауважив, що київський відділ, на відміну від інших регіональних відділів РГТ, зокрема Кавказького, мав українське обличчя, «національний характер», оскільки збирацьку та аналітичну роботу провадили дослідники-носії культурної традиції регіону. (Савченко, 1930: 101). Попри відсутність фінансування кількості членів київського Відділу впродовж двох років роботи (1874–1876 рр.) зросло майже удвічі. Рушійною силою такого поступу вже тоді було прагнення пасіонарного українства пізнати українську ідентичність і утвердити посутнє місце української спільноти на мапі світової науки і культури. Прикметно, що поставлена очільниками мета зі збору інформації різних наукових галузей (математика, географія України, всесвітня історія, сільське господарство, евгеніка, мистецтво, природничі науки, релігія, історія освіти, метеорологія, ботаніка, історія музики, антропологія, архітектура, філологія, право археологія) мала спільним знаменником національний фольклор як міждисциплінарний гіпертекст, що акумулював у часі пізнання людини у розмаїтих виражальних формах. Саме такий різноаспектний науковий діапазон фактично маніфестував з'яву вже у 1876 році у Києві «справжньої Української Академії наук» (Савченко, 1930: 100). Однак імперський тиск та політичні переслідування ідеологів української справи унеможливили формалізацію цієї наукової інституції. Уже на відкритті ПЗВ П. Чубинський наголосив, що заснування київського товариства покликане поживати економічний та інтелектуальний стан суспільства, сприяти виникненню нових наукових осередків в Україні. «Українська справа» під його керівництвом досягла світового визнання, а Київський Археологічний з'їзд 1874 р. репрезентував науковій спільноті масштаби, плани, а найголовніше – факт політичного утвердження самотньої вітчизняної науки. На цьому міжнародному форумі міністр освіти Сербії наголосив: «Життя і побут малоруського народу симпатичні нам, сербам, як життя і побут

близького нам, з етнографічної точки зору, народу, і з його політичних устремлінь. Слава Вам, що, не покладаючи рук, так сумлінно працюєте для свого народу. Нехай живе незалежна малоруська наука і література» (Студинський, 1927: 43)

Доказом високого наукового рівня та методологічного новаторства київського осередку є запозичення Каїрським географічним товариством програм для накопичення етнографічних відомостей, укладених ученими Відділу. Завдяки організаторським здібностям П. Чубинського діяльність Відділу привернула увагу членів Паризького антропологічного та Мадридського географічного товариств. Визнавши вагомість антропологічних студій Відділу, Паризьке антропологічне товариство запропонувало співпрацю та обмін інформацією у цій галузі знань. Для Міжнародного географічного конгресу в Парижі (1875 році) Відділом було підготовлено етнографічну експозицію та анотовану бібліографію фундаментальних праць про народну культуру України.

Отже, міжнародний резонанс від науково-популяризаторської діяльності Відділу, очолюваного П. Чубинським, був більш ніж переконливим. Така увага до наукової діяльності київського осередку цілком виправдана, оскільки саме тут закладалися підвалини новаційних методологічних прийомів, продуктивних щодо студіювання текстів етнокультури. Комплексне осягнення фактологічного матеріалу з широкого ареалу побутування української народної творчості спростовує імперський міф про неспроможність претендування південно-західних земель Російської імперії на українську науку та культуру, окремішну від великоруської.

Третє українське відродження прямо корелює з науковими методологічними новаціями ПЗВ, які унаочнили вихід вітчизняної науки про фольклор на самостійну орбіту. «В 70-х роках малоруська етнографія переходить в нову фазу існування. Напіваматорські, наполовину вчені інтереси, що склали малоруську етнографію, поступаються місцем науковим інтересам, ...змінюється і метода етнографічних записів і видань», – зазначив дослідник думового епосу Є. Ткаченко-Петренко (Ткаченко-Петренко, 1907: 157).

Відтак, варто зауважити на основних напрямах наукового пошуку, заaktuалізованих діячами наукового осередку, які стали засадничими для наступних поколінь, зокрема фольклористів. Отже, учені-новатори Відділу запропонували для вивчення фольклорного феномену як комплексу інтегральних знань інструмент пізнання, а саме системно-категоріальний підхід, про який

ідеться в розвідках О. Оверчук (Оверчук, 2015: 79). Така методологія забезпечувала виявлення структурно-типологічних і функціональних зв'язків фольклорних явищ, що уможливило рубрикування у блоки тих об'єктів, які виявляли традиційність смислоутворення. Наслідком такої роботи була очевидна інтегрованість різнопредметних знань про народну творчість у єдину наукову систему. За принципом множинності системного дослідження проводилося статистичне фіксування моделей функціонування фольклорної традиції у визначеній місцевості для подальшого виявлення та вивчення взаємозв'язків елементів фольклорної системи в цілому. Саме з цією метою проводився збір статистичних даних, які відобразилися у наукових розвідках М. Константиновича «Деякі дані про народну освіту в Південно-Західному краї», М. Левченка «Декілька даних про житло і їжу Південнорусів», така методологічна закономірність простежується і в праці О. Русова «Остап Вересай, один із останніх кобзарів малоруських», у якій за словами Софії Русової, «піддані науковому розбору пісні і думи» (Русова, 1913: 30). На переваги упорядкування репертуару Остапа Вересая звернули увагу й британські критики, які на той час цікавилися українською народною музикою і поезією.

Метою системного підходу дослідницької діяльності учених ПЗВ стало виявленням внутрішньої організації, розуміння природи і логіки того порядку, який простежується у фольклорній картині досліджуваних регіонів. Це зумовило спостереження і відтворення фольклорних явищ як цілісного і комплексного об'єкта. Розгляд цього об'єкта з точки зору його системної природи орієнтовано, по-перше, на ретельний опис, і, по-друге, на визначення його функціональних взаємозалежностей і зв'язків, що забезпечують єдність традиційних фольклорних смислів.

Крім розв'язання завдань, пов'язаних із фіксуванням фольклорних явищ, члени ПЗВ прагнули до створення оптимального підходу до пізнання об'єктів народної творчості з метою отримання цілісного уявлення про матеріальні і вербальні шляхи передавання традиційних смислів. Дослідне поле фольклору в аналітичних студіях членів Відділу постає системою, яка складається із множини підсистем, що зумовлюють цілісність традиційних текстів, створених індивідами, соціальними групами, поєднаних внутрішніми і зовнішніми зв'язками.

Послугуючись не лише описовим, а й – на вищому рівні наукового узагальнення – аналітичним методами, представники Відділу запропону-

вали концепти щодо класифікації фольклорних творів та їхніх сюжетів. Дослідники продемонстрували можливості системного та аналітичного підходів до об'єкту вивчення на тогочасному рівні розвитку наукової методології загалом і фольклористики зокрема.

Учені київського осередку наприкінці ХІХ ст. усвідомили принципову неможливість аналізувати конкретний фольклорний текст за одним параметром чи виміром (героєм, жанровою формою, композицією, змістом). Фольклорна образність, з одного боку, «заважає» застосувати аналіз за одним критерієм, а з іншого, – «підштовхує» фольклористів шукати гетерогенну модель аналізу народної творчості. Така модель застосовується і сучасними дослідниками народної культури.

Варто зауважити також на декількох історичних фактах, пов'язаних з ПЗВ, які руйнують імперські, а згодом і радянські міфи та є важливим аргументом для спростування сучасної російської пропаганди. З-поміж них відомості про одноденний перепис населення в Києві, який провели в 1874 році діячі Відділу під головуванням П. Чубинського. Дані соціологічного опитування доводять домінування в місті української мови, що спростовує міф, про те що «Київ завжди розмовляв російською». Відсоток україномовних киян на середину ХІХ ст. становив близько 40%, а, відповідно, тих, хто вважав великоруське нареччя своєю рідною мовою менше 10%. (Чубинський, 1875: 187)

Україноцентрична діяльність ПЗВ є головною причиною ухвалення таємного «Емського указу», в інструкціях якого було: закриття Київського відділу, заборона не лише книговидання, а й публікування нотних партитур українських пісень, заборона українського театру, чистка від українофілів учительського корпусу, депортація М. Драгоманова і П. Чубинського, а результатом цього Указу стала ще потужніша радикалізація патріотичної еліти та перенесення антиросійського руху в Галичину з науковим та політичним центром – НТШ імені Тараса Шевченка.

Про тяглість російської репресивної традиції свідчить уже не міф, а факт – факт нищення вільнолюбства та патріотизму. Рід П. Чубинського кожним наступним поколінням стоїчно протидіяв імперії та її ідеологічній машині під назвою «руській мір» Так, на вівтар українського відродження поклав своє життя правнук ученого – Володимир Чубинський – ніжний лірик і безкомпромісний бунтівник – переслідування, арешт, п'ять років тюрми та психіатричних лікарень, етапів, експертиз, одинадцять голодовок, примусове лікування, примусове годування, наклепи. Обидва були аре-

штовані московитами: прадід в 1862 році – царськими жандармами, а правнук у 1982 році – КДБ. Діагноз совєцької псевдомедицини – «параноїдальний розвиток особистості». За що було убито 47-річного Володимира Чубинського? За те ж саме, за що й переслідували його прадіда – за те, що написав «Думу про Батьківщину», за любов до своєї землі, до України.

Висновки. Отже, короткотермінова, але надзвичайно плідна діяльність Південно-Західного відділу була справжнім проривом у становленні підвалин вітчизняної науки, а П. Чубинський залишався гарантом та ідеологічним провідником гурту інтелектуалів та патріотів, об'єднаних довкола української ідеї. Не зважаючи на політичний тиск, заслання, усвідомлення можливих руйнівних наслідків від ідеологічної експансії «руського міра», учений твердо стояв на засадах наукової правдивості. П. Чубинський проголосив наукове кредо київського відділу так: «Ми не повинні припускати, не повинні пропонувати, наша

справа – подавати. Ми будемо фіксувати матеріали про явища життя, не керуючись симпатіями чи антипатіями... Нам необхідно позбутися природного в цьому Краю роздратування, до речі, законного там, де історія породила викривлення явищ життя. Ми будемо вивчати ці викривлення, ці патологічні явища громадського життя, але так, як це роблять... патологи по відношенню до людського організму. Лише тоді ми досягнемо наукової вершини...» (*Переклад О.І., О.О.*) (Записки, 1874: 4).

Отож науковий об'єктивізм у поєднанні з прогресивним методологічним інструментарієм та усвідомленням необхідності в розвитку неперервної наукової традиції та національної культури є гарантими державності.

Відтак Південно-Західний відділ є яскравою сторінкою прямостояння українського народу у боротьбі за свою ідентичність, за державність. Цей науковий осередок своїм чином заклав підвалини нашої беззаперечної Перемоги, доля якої вирішується сьогодні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Записки Юго-Западного отдела ИРГО. Киев, 1874. Т. 1. 367 с.
2. Записки Юго-Западного отдела ИРГО. Киев, 1875. Т. 2. 616 с.
3. Оверчук О. Системність як методолого-теоретичний принцип збирання та опрацювання фольклору. *Science and Education a New Dimension. Philology*. 2015. Issue 68. Pp. 79–82.
4. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: у 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. Київ: Либідь, 1992. 608 с.
5. Русова С. К 40-летнему юбилею Юго-Западного Отдела Императорского Географического Общества. *Украинская жизнь*. 1913. № 11. С. 28–40.
6. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.: до історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х р.р. Харків: Українська академія наук; Київ: Державне видавництво України, 1930. 414 с.
7. Студинський К. Остап Терлецький про Археологічний з'їзд в Києві. *Україна*. 1927. Кн. 6. С. 37–49.
8. Ткаченко-Петренко Е. Думи в изданиях и исследованиях. *Україна*. 1907. Кн. 7. С. 144–185.
9. Чубинський П. Обзор данных о населении г. Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 г. *Записки Юго-Западного отдела ИРГО*. Киев, 1875. Т. 2. С. 188–218.

REFERENCES

1. Zapiski Yugo-Zapadnogo otdela IRGO (1874). [Notes of the South-Western Department of the Imperial Russian Geographical Society]. Volume 1. 367. [in Russian].
2. Zapiski Yugo-Zapadnogo otdela IRGO (1875). [Notes of the South-Western Department of the Imperial Russian Geographical Society]. Volume 2. 616. [in Russian].
3. Overchuk O. (2015) Systemnist yak metodoloho-teoretychnyi pryntsyp zbyrannia ta opratsiuvannia folkloru [Systematicity as a methodological and theoretical principle of collecting and processing folklore]. *Science and Education a New Dimension. Philology*, 68. 79–82. [in Ukrainian].
4. Polonska-Vasylenko N. D. (1992) Istoriiia Ukrainy: u 2 t. T. 2. Vid seredyiny XVII stolittia do 1923 roku. [History of Ukraine: in 2 vols. Vol. 2. From the middle of the 17th century to 1923]. Kyiv: Lybid. 608. [in Ukrainian].
5. Rusova S. (1913) K 40-letnemu yubileyu Yugo-Zapadnogo Otdela Imperatorskogo Geograficheskogo Obschestva [To the 40th anniversary of the Southwestern Department of the Imperial Geographical Society]. *Ukrainskaya zhizn. – Ukrainian life*, 11. 28–40. [in Russian].
6. Savchenko F. (1930) Zaborona ukrainstva 1876 r.: do istorii hromadskykh rukhiv na Ukraini 1860–1870-kh r.r. Kharkiv: Ukrainian academy of sciences; Kyiv: State Publishing House of Ukraine. 414. [in Ukrainian].
7. Studynskiy K. (1927) Ostap Terletskiyi pro Arkheolohichnyi zizd v Kyievi [Ostap Terletskiyi about the Archaeological Congress in Kyiv]. *Ukraina. – Ukraine*, book 6. 37–49. [in Ukrainian].
8. Tkachenko-Petrenko E. (1907) Dumy v izdaniyah i issledovaniyah [Dumas in publications and researches]. *Ukraina. – Ukraine*, book 7. 144–185. [in Russian].
9. Chubinskiy P. (1875) Obzor dannyih o naselenii g. Kieva po odnodnevnoy perepisi, proizvedennoy 2 marta 1874 g [Review of the data on the population of Kiev according to a one-day census, conducted on March 2, 1874]. *Zapiski Yugo-Zapadnogo otdela IRGO. – Notes of the South-Western Department of the Imperial Russian Geographical Society*. Kyiv, volume 2. 188–218. [in Russian].